

Проблеми нової історії України

В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янськ-Подільський)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ПРИСЯГА 1654 р.: ЗМІСТ І НАСЛІДКИ

У минулому України небагато знайдеться подій, сутність яких виявилася б у такій мірі сфальшованою й заміфологізованою, як ухвала Переяславської ради 1654 р.¹ Трапилося так, що власне витворені міфи (в офіційній ідеології, історичній науці, публіцистиці, літературі, поезії й мистецтві) замінили собою дійсність і впродовж століть істотно впливали на свідомість українців і росіян, взаємини їхніх інтелектуальних та політичних еліт. І справа полягала не у винятковій складності проблеми для її осмислення, а в заполітизованості, оскільки у Російській імперії ухвала ради була трансформована в імперську ідею "єдності Русі", "єдності руського народу"². Як слушно зауважує сучасний російський дослідник Б. Флоря: "Русская сторона воспринимала произошедшее (ухвалу Переяславської ради 1654 р. — В. С.) как акт воссоединения разных частей некогда единой Руси под скипетром правителей, находящихся в Москве. Кстати, сама эта позиция, в конечном счете, объективно предreshала, что никакой особой государственности на территории Украины быть не может, коль скоро речь идет о воссоединении разных частей одного в сущности народа"³. У радянській імперії ця ідея набрала форми "возз'єднання України з Росією" ("возз'єднання" братніх українського і російського народів) й до кінця 80-х рр. визначала зміст даної події.

У 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. українська історіографія аргументовано спростувала наукову недолугість названих концепцій. Водночас, на жаль, проблема прийняття царської протекції та реалізації її умов (зафіксованих в українсько-російському договорі 1654 р.) обома сторонами до часу відмови від неї української еліти у вересні 1658 р. не стала (за винятком праці О. Апанович³) об'єктом спеціальних досліджень монографічного характеру. Ще менше їй пощастило в російській історіографії (наскільки мені відомо, цій проблемі присвятив окрему статтю Л. Заборовський⁴). Внаслідок чого з поля зору науковців випали окремі (па перший погляд, неважливі) аспекти, що торкаються як обставин, які спонукали Б. Хмельницького й старшину наважитися на прийняття протекції та принесення присяги на вірність цареві Олексію Михайловичу за обставин відмови від неї російського посольства, так і деяких деталей проведення ради і змісту промови, виголошеної на ній гетьманом. Без їх з'ясування зображувана картина даного акту виглядає дещо схематичною й спрощеною. Чимало неясного і

дискусійного продовжує залишатись у висвітленні питань, що стосуються процесу виконання козацькою Україною й Росією умов укладеного договору та причин його розриву українським урядом. Оскільки всебічне з'ясування порушеної проблеми, повторюємося, потребує монографічного дослідження, у рамках цієї статті торкнемося лише певних її сторін.

На хід національно-визвольних змагань українців і становлення держави у середині XVII ст. постійно впливали два чинники: геополітичний і конфесійний. Дія першого з них виявилася настільки суттєвою, що із самого початку Національної революції її перебіг потрапив у безпосередню залежність від його позитивної чи негативної спрямованості щодо неї. Насамперед мається на увазі позиція Кримського ханату. Його еліта, що традиційно розглядала українські землі "як резервуар ясиру"⁵, який виступав для неї основним джерелом збагачення, була кровно зацікавлена у збереженні цього стану. Враховуючи характер стосунків з Річчю Посполитою, вона могла підтримати або виступ Війська Запорозького проти політики польського уряду, або каральні акції останнього проти повстанців. Зрозуміло, в обох випадках ціною за надану допомогу мали стати військова здобич, платня та ясир. Якщо перший варіант давав козакам шанс на успіх у боротьбі й дозволяв звести до мінімуму руйнівні наслідки появи татар, то другий обертався для їхніх задумів катастрофою.

Б. Хмельницький і його однодумці, готуючи у 1647 р. повстання, усвідомлювали значимість кримського фактора, тому вступили у переговори з ханатом про військово-політичний союз проти Речі Посполитої, що завершилися у березні 1648 р. укладенням відповідної угоди. Саме за його військової допомоги були здобуті блискучі перемоги над поляками на Жовтих Водах, під Корсунем і Пилявцями, здійснено успішний похід до західних кордонів України восени 1648 р. Її негативною стороною стали спустошення татарами українських теренів, масові грабежі населення та захоплення його в яsir. Однак на цьому деструктивний аспект впливу кримського чинника не вичерпався. Знать ханату відмовлялася від пасивної ролі союзника козацької України й намагалася скористатись українсько-польською війною для досягнення наступних політичних цілей:

— не допустити створення незалежної соборної Української держави, саме існування якої на північних кордонах ханату загрожувало проведенню ним традиційної політики у Східній і Південно-Східній Європі й змушувало б повоюватися перспектив проведення нею антикримського курсу у союзі з Польщею чи Московією;

— підтримувати стан рівноваги сил між козацькою Україною й Річчю Посполитою, що "дозволило б ханові мати під своїм впливом одну й другу сторону і шантажувати їх"⁶;

— залучивши у сферу своєї зовнішньої політики Річ Посполиту й козацьку Україну, втягнути їх у війну з Московією, щоб добитися прилучення до своїх володінь Астраханського й Казанського ханств.

Цей поворот до проведення нового зовнішньополітичного курсу Криму знайшов реалізацію у нав'язаному 18 серпня 1649 р. Речі Посполитій (після розгрому її армії 15 серпня) Зборівському договорі. Окрім всього іншого, він передбачав встановлення між ними "вічної приязні", надання взаємодопомоги проти спільного ворога, заборону татарам нападати на Польщу, дозвіл короля ханові залучати для своїх потреб Військо Запорозьке й згоду хана надавати військову допомогу королю⁷. Таким чином, міжнародне становище козацької України кардинально змінилось у бік погіршення (в історичній літературі і нині спостерігається недооцінка впливу даного фактора на перебіг визвольних змагань). Адже внаслідок

того, що ханат ставав союзником Речі Посполитої, втрачалася антипольська спрямованість українсько-кримської угоди 1648 р. Тепер же козацька Україна не могла без згоди Криму розпочинати воєнні дії проти Польщі, мусила зважати на міжнародній арені на існування кримсько-польського союзу й постійно остерігатися загрози бути втягнутою у будь-яку кримсько-польську зовнішньополітичну акцію, насамперед у війну з Московією. Так вона опинилася у геополітичній пастці, ставши заручником позиції ханату, з якої вирватися власними силами не мала жодного шансу.

Яскравими свідченнями згубності даної ситуації для самого збереження Української держави, не кажучи вже про виборення нею незалежності, стали Берестецька катастрофа української армії (липень 1651 р.) та Кам'янецька кримсько-польська угода (15 грудня 1653 р.). Остання передбачала тимчасове визнання козацьких прав і свобод (відповідно до умов Зборівського договору), негайну окупацію її теренів польськими підрозділами й повернення шляхти до маєтків⁸. Це означало згоду обох сторін на ліквідацію українського державного життя.

Маємо підстави стверджувати, що гетьман і старшина усвідомлювали небезпеку, яку таїла в собі позиція Криму. Тому ще восени 1647 р. він направив посольство до Порти, яке, очевидно, спромоглося домогтися укладення угоди про встановлення дружніх відносин і заборону татарам нападати на українські землі. Наприкінці листопада 1648 і на початку 1649 рр. гетьман звернувся з проханнями до султана Мегмеда IV та російського царя про прийняття ними козацької України під свою протекцію⁹. Вони були нещирими, оскільки Б. Хмельницький насправді не думав у той час визнавати їхню протекцію. Гетьман вдався до цього дипломатичного ходу, щоб у такий спосіб домогтися військової допомоги від Росії, втягнувши її у війну з Річчю Посполитою, а також політичної підтримки з боку Порти з метою збереження військово-політичного союзу з Кримом.

Ця тактика мала сенс до часу укладення згадуваного уже Зборівського кримсько-польського договору. Опісля, коли ханат перетворився у самостійний потужний геополітичний чинник, спроможний докорінним чином впливати на хід боротьби за незалежність, ситуація вимагала негайного опертя на підтримку того протектора, який би забезпечив переможне завершення війни з Річчю Посполитою, нейтралізувавши при цьому антиукраїнський курс Бахчисарая. Під цим кутом зору найкращим варіантом для козацької України стало б прийняття протекції Мегмеда IV, оскільки лише він був спроможний змусити хана, як свого васала, відмовитися від спустошення українських земель і брання ясиру, проведення антиукраїнської зовнішньої політики та спонукати його надавати гетьману військову допомогу. В кінці 1650 р. султан прийняв її під протекцію Порти. Проте старшинські ради у квітні 1651 р. і двічі у 1653 р. відхиляли пропозицію присягнути на вірність турецькому володареві. Однією з найголовніших причин цих ухвал виступав конфесійний чинник: гостре несприйняття частиною старшини ісламського світу (бусурман), хоча інша частина (її чисельність зростала) засвідчувала готовність зробити цей крок.

Дослідники неодноразово відзначали важливість мотивів захисту православної віри і церкви у визвольній боротьбі українців (безпідставним виглядає намагання сучасного історика Н. Яковенко поставити під сумнів як щирі релігійні мотиви козацтва, так і його провідну й вирішальну роль в обстоюванні інтересів православ'я¹⁰), починаючи з другого десятиріччя XVII ст. Не слід ігнорувати значимості процесу, зумовленого утисками православних з боку польських католицької церкви і владних структур, пошуку українським духовенством і населенням підтримки та

захисту у російських царів і московського патріархату, які розглядалися як захисники православ'я. Саме курс Варшави й Ватикану на його ліквідацію призвів до появи та поширення серед духовенства й інших прошарків населення ідеї єдності православної Русі, включаючи Московію, Україну та Білорусь. Біля її витоків стояв київський митрополит Йов Борецький. У листі до царя від 3 вересня 1624 р. він уперше, як з'ясував С Плохій, опираючись на біблійну оповідь про братів Йосипа та Веніаміна, не лише висловив міркування про релігійну і кровну спорідненість польсько-литовської й московської Русі, але й потрактував українців-малоросіян як молодших, а росіян-великоросів як старших братів, котрі створюють одну сім'ю¹¹.

Вступивши у червні 1648 р. у листування з царем і воєводами, Б. Хмельницький, схилиючи Олексія Михайловича до заняття польського трону та надання Війську Запорозькому військової допомоги, основним аргументом мотивації своїх пропозицій називав спільність православної віри. Як писав гетьман 21 липня до путивльського воєводи Никифора Плещеєва, "азали би дал бог, штоби он ляхом и нам паном і царем бил одноє віри греческое..."¹². Ведучи переговори з російським послом Григорієм Унковським (кінець квітня 1649 р.), Хмельницький наголосив на тому, що "мы царского величества милости ищем и желаем потому, что **от Владимірова святаго крещенія одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством и имели єдину власть** (виділено авт. — В. С). А отлучили нас неправдами своими и насилием лукавые ляхи..."¹³. В листі до царя від 13 травня 1649 р. він підкреслював: "Мы бога о том молим, чтоб ваше царское величество, яко правдивый и православный государь, над нами царем и самодержцею был. И за таким **совокупленьем всего православия** (виділено авт. — В. С.) надежда в бозе, что всякий неприятель на главу погибнет"¹⁴.

У світлі наведених висловлювань Б. Хмельницького (їх перелік можна продовжити) надзвичайно важливе значення має з'ясування наступного питання: яким бачився гетьману характер відносин козацької України й Московії? Чи він мав на увазі входження витвореної Української держави до її складу й розглядав цей акт як "восстановление прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси, ранее разделенных политическими границами"¹⁵, чи як іншу форму взаємовідносин? На перший погляд, якщо брати до уваги лише окремі висловлювання гетьмана у відриві від інших, справді може скластися враження, що він мав на увазі політичне об'єднання Малої Русі (України) з Великою (Росією) у межах єдиної

Проте аналіз відомої науковцям джерельної бази вивчення цього питання спростовує його. Б. Хмельницький ні у листуванні, ні у переговорах з російською стороною не висловлював міркувань про бажання Війська Запорозького стати складовою Великої Русі. Висловлюючись про єдність Русі, він мав на увазі лише її конфесійний аспект — єдність православ'я, а не державний. І не слід трактувати його вищенаведені слова, що з часів св. Володимира "мы... имели єдину власть. А отлучили нас неправдами и насилием лукавые ляхи..." як декларацію намірів добиватися відновлення "прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси...". Адже йшлося про принципово інше — бажання Війська Запорозького визнати владу царя як сюзерена-протектора і не більше! В уже згаданому листі від 13 травня 1649 р. до царя гетьман прохав Олексія Михайловича **"и нас под милость и оборону свою и всю Русь"** (виділено авт. — В. С), ныне по милости божий против ляхов совокупляючуся, возьми"¹⁶.

Майже з такою ж мотивацією (посиланням на спільність віри, але вже з Грецією) він засвідчував готовність визнати сюзереном-протектором Мегмеда IV. "Бачу, що це є самою божою волею, щоб руський народ був вільний від польської неволі. А тому, що **вся Греція визнає владу вашої цісарської милості, його милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, його милостивого пана** (виділено авт. — В. С.)¹⁷. Як з'ясував О. Струкевич, в уявленні тогочасної української політичної еліти московський цар мав виступати спільним монархом Малої і Великої Росії (котрий триматиме у своїх руках не тільки великоросійський, але й малоросійський скіпетри), але як політично окремих і незалежних одна від одної¹⁸, Тому не випадково Б. Хмельницький і його соратники засвідчували готовність прийняти його протекцію лише на основі укладеного договору: "на которых статьях тому быть, что им быть под ево государевою высокою рукою"¹⁹.

Слід погодитися з думкою Л. Заборовського, що до серпня 1653 р. московський двір не поспішав іти назустріч проханням гетьмана, намагаючись виступати посередником у досягненні миру між козацькою Україною й Річчю Посполитою, зрозуміло, не забуваючи про власні вигоди²⁰. На той час істотно погіршилося внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Української держави: внаслідок її спустошення й обезлюднення майже вдвічі скоротилася чисельність війська; частина козаків, розорюючись, переходила в міщанство, інша — прагнула ухилитися від мобілізації до армії; давалася взнаки емоційно-психологічна втома від довготривалої боротьби; зростало невдоволення політикою гетьмана; внаслідок допущених прорахунків у Молдавії утворилась антиукраїнська коаліція в складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії й Трансільванії; польський уряд рішуче взяв курс на її ліквідацію. Тому Б. Хмельницький попередив Москву, що якщо вона й далі відмовлятиме Війську Запорозькому в протекції, то воно прийме протекцію Порти.

Ці його дипломатичні кроки збіглися у часі із зміною курсу російської еліти щодо козацької України. Зокрема, вона проймалася ідеєю, що взяття під протекцію Війська Запорозького - це початок "долгожданного торжества православия и православного царства, осуществление предназначения, уготованного московским государям"²¹. Усвідомлювала також негативні наслідки для геополітичних інтересів Московії прийняття Українською державою протекції Порти. Тому, скориставшись відхиленням Польщею пропозицій російського "великого посольства" замиритися з козацькою Україною, 11 жовтня, 1653 р. Земський собор прийняв ухвали про розрив "вічного договору" з Річчю Посполитою й прийняття Війська Запорозького під "государскую высокую руку для православные христианские веры и святых божиих церквей...". Зауважувалося також, що дане рішення приймається і з тих міркувань, "чтоб их (гетьмана і Військо Запорозьке. — В. С.) не отпустить в подданство турецкому салтану или крымскому хану, потому что они стали ныне присягою королевскою вольные люди"²². А 19 жовтня в Україну вирушило посольство боярина Василя Бутурліна.

Б. Хмельницький довідався про згадані ухвали Земського собору під час Жванецької кампанії. Отримавши інформацію про умови замирення 15 грудня Кримського ханату й Речі Посполитої, які, нагадуємо, не передбачали визнання Української держави, він усвідомив усю безвихідність ситуації. На зібраній старшинській раді гетьман повідомив про прибутті російського посольства з царською "милістю".

По дорозі до Чигирини розпустив військо й наказав полковникам, сотникам та осавулам "сѣзжат-ца в Переяславль к Васильеву дни безо всяко-

го мотчанья"²³. Поховавши сина Тимоша (помер від рани у вересні 1653 р. під час Сучавської облоги українського війська), 15 січня Б. Хмельницький подався до Переяслава, куди прибув наступного дня. Ввечері 17 січня з його ініціативи відбулася зустріч з В. Бутурліним, на якій були присутніми І. Виговський та переяславський полковник Павло Тетеря. Аналіз змісту розмови свідчить, що жодна із сторін не порушувала питання про доцільність зібрання козацької ради для розгляду питання про прийняття протекції й принесення присяги царю. Так, російський посол запропонував Б. Хмельницькому ранком 18 січня приїхати до нього на "приїжджий двір", де йому подадуть государеву грамоту і проголосять царський милостивий указ, після чого мав разом із старшинами й "різними людьми" присягнути у церкві, "как им быти под государевою высокою рукою". Зі свого боку, гетьман вніс певні корективи у запропонований розпорядок дня, повідомивши, що ранком переговорить з полковниками, приїде до російського посла вислухати царську грамоту й указ, тоді знову зустрінесться для розмови із старшинами, опісля якої вони й присягнуть²⁴.

Єдине джерело, що збереглося до наших днів про цю розмову, — "Статейний список руського посольства на чолі з В. Бутурліним" — не засвідчує факту обговорення умов прийняття протекції козацькою Україною. Не може не викликати подиву ця позиція сторін, яких начебто не цікавило це важливе питання. Важко позбутися враження, що вони обидві дуже поспішали з проведенням власне самого акту, менше турбуючись про формально-правове оформлення його змісту. Якщо російську сторону в принципі зрозуміти неважко — для неї важливо було не упустити сприятливого моменту, то позицію української сторони досягнути значно складніше. Адже немає підстав підозрювати гетьмана та його оточення у байдужості до майбутнього політичного статусу козацької України чи у дипломатичній некомпетентності.

Що ж тоді спонукало українську еліту поводитися таким чином? Відповідь на поставлене запитання слід шукати у критичному становищі Української держави, що опинилася перед загрозою ліквідації внаслідок можливого наступу польського війська, потенційним союзником якого виступали татари. Усвідомлення цієї небезпеки й потреби негайного оперття на військову підтримку країни-протектора і штовхало Б. Хмельницького максимально поспішати з оформленням акту протекції. Безпосереднім свідченням його глибокого занепокоєння загрозою поновлення бойових дій слугує універсал від 17 січня старшинам Війська Запорозького з наказом готуватися до відбиття наступу "неприятелів-ляхів"²⁵. Що ж до умов протекції, то можна припустити: українська еліта виходила з того, що цар, взявши "під свою руку" козацьку Україну, залишить без змін внутрішньополітичний устрій та систему втворених соціально-економічних відносин, збереже внутрішню самостійність і визнає право на зовнішню політику тощо. Інше питання, що Б. Хмельницький припустився помилки, не з'ясувавши заздалегідь у російського посла, чи має той повноваження принести присягу від імені царя.

Ранком 18 січня гетьман скликав таємну старшинську раду, яка ухвалила прийняти протекцію, але, очевидно, висловила за те, щоб це рішення знайшло підтвердження з боку козацької ради²⁶, в якій могли б взяти участь не тільки наявні (прибулі й місцеві) козаки, але й переяславці ("собрание всего народа"). В такий спосіб старшина прагнула легітимізувати, відповідно до звичаєвого права Війська Запорозького, своє рішення й уникнути можливих закидів з боку козацтва у його незаконності. Отже, знаменита Переяславська рада заздалегідь не планувалась, а стала

результатом ухвали старшинської ради лише ранком 18 січня. А відтак у ній мала взяти участь вкрай обмежена кількість козаків, тому немає підстав вважати її повною, генеральною чи чорною. Не виключено, що ранішня старшинська рада також ухвалила домагатися від російського посольства принесення присяги на зобов'язаннях царя захищати Військо Запорозьке від Польщі, зберігати його вольності, а також вольності шляхти і міщан²¹.

О 14 год. на переяславському майдані вдарили у барабани, скликаючи на раду присутніх старшин, козаків і міщан. Сюди ж з'явився Б. Хмельницький з генеральними старшинами й 12 полковниками. Всього ж зібралося понад 300 осіб (відомо, що присягнуло 284 особи²⁸); російське посольство залишилося у "приїжджому дворі". Близько 15 год. гетьман звернувся з промовою до присутніх. У радянській і сучасній російській (за винятком Л. Заборовського²⁹) історіографіях не помічали і намагаються не помічати безальтернативності сформульованої у ній провідної ідеї: неможливості власними силами відстояти здобуту свободи, а відтак необхідності обрати володаря-протектора із запропонованих чотирьох: султана, хана, короля й царя. Ще раз підкреслимо, йшлося не про те, чи залишатися козацькій Україні (Малій Русі) самостійною, чи обирати протектора, а про необхідність обрання останнього з-поміж чотирьох. "Что уже шесть лет живем без пана в нашей земле, — відзначав Б. Хмельницький, — в безпрестанных бранех и в кровопролитии гонители и враги нашими, **хотящими искоренити церковь божью, дабы и имя русское не помянулось в земли нашей**. Что уж велми нам всем докучило, и видим, **что нельзя нам жить более без царя**. Для того ныне собрали раду явную всему народу, чтоб есте себе с нами **обрали пана из четырех, которого вы хотите**" (виділено авт. — В. С.)-

У подальшій промові гетьман створив негативний образ султана, хана, короля й позитивний — царя, котрий **"есть с нами единого благочестия греческого закона, единого исповедания, едино есми тело церкви с православием Великия Росии, главу имуще Исуса Христа** (виділено авт. — В. С.)". Останній прислав тепер зі своєю милістю "великих ближних людей к нам", "которого естли со усердием возлюбим, кроме его царские высокие руки благодетнейшаго пристанища не обрящем". При цьому гетьман однозначно наголошував на потребі обрати за протектора царя; **"А будет кто с нами не советует теперь, куда хочет вольная дорога"** (виділено авт. — В. С.). Присутні заявили: "Волим под царя восточного православного крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирать, нежели ненавистнику Христову, поганину достатне". Переяславський полковник, обходячи майдан, запитував їх, чи всі так думають? Відповідали: "Все единодушно". Потім гетьман прорік: "Буди тако, да господь бог наш сукрепит под его царскою крепкою рукою". На що присутні відповіли: "Боже, утверди, боже, укрепи, чтоб есми вовеки все едино были"³⁰. Ось у такій атмосфері, якщо вірити єдиному джерелу про хід ради (складеному на основі розповіді котрогось із старшин, але, не виключено, відповідно препарованої), відбулось ухвалення прийняття царської протекції.

Аналіз змісту промови Б. Хмельницького й реакції на неї присутніх на майдані однозначно засвідчує, що вирішальним чинником у прийнятті власне такого рішення виступило усвідомлення ними історичної спільності православної віри населення Малої (козацької України) і Великої Русі. І коли учасники ради висловлювали побажання, щоб "есми вовеки все едино были", то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності, а лише єдності конфесійної. Погоджуючись на визнання царської протекції, гетьман і старшини й гадки не мали йти на самоліквідацію

українського державного життя чи входження козацької України до Росії як її невід'ємної складової. Саме тому, щоб підкреслити їхню самостійність і рівноправність під владою царя, гетьман цього ж дня у листі до Олексія Михайловича вперше вніс до його титулу істотну зміну (на яку слушно звернули увагу С. Плохій та П. Толочко³¹): замість "всія Русії самодержця" вжив термін "всія Великої і Малої Русії самодержця"³². Через місяць дане нововведення прижилося і в російському титулуванні царя.

Незважаючи на всю очевидність акту протекції, сучасна російська історіографія (за винятком окремих учених) продовжує тлумачити ухвалу Переяславської ради у світлі міфу "возз'єднання" України й Росії. Так, Л. Заборовський, котрий, за його ж словами, раніше вважав цей термін "совершенно искусственным", у другій половині 90-х рр. ХХ ст. дійшов висновку, що "следует, возможно, понятие "воссоединение" сохранить, во всяком случае до дальнейших обсуждений"³³. В інформації про зміст російсько-української конференції, присвяченої 340-річчю Переяславської ради, він же зауважив: "Признание курса на обеспечение независимости Украины главной линией политики Б. М. Хмельницкого в отношениях с Россией, Крымом и Османской империей только постулируется и требует масштабных научных исследований. В еще большей мере это относится к анализу устремлений широких масс Украины. Переяславская рада была только одним из политических этапов, за ней последовали присяга царю на территориях всех полков, а позже — обращения городов и духовенства за подтверждением прав и проч. Подобное массовое волеизъявление было редкостью в те времена. Великий гетман и украинское население верным политическим чутьем избрали тогда правильный путь: **наши предки понимали требования своей эпохи лучше нас**"³⁴ (виділено авт. — В. С.) (очевидно, останній закид слід розуміти як докір сучасникам за розвал СРСР і незалежний від Росії розвиток України. — В. С.). Як "возз'єднання" тлумачать переяславський акт протекції такі відомі російські історики, як В. Буганов, Л. Пушкар'єв, Г. Санін, Б. Флоря та інші автори³⁵.

Зрозуміло, кожен дослідник має право на власне судження, а відтак і на свою помилку. Однак відомий історик М. Брайчевський ще у 60-х рр. ХХ ст. аргументовано довів, що з історичної точки зору застосування визначення "возз'єднання" України з Росією до ухвали Переяславської ради "є елементарним невіглаством: "Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 року вони ніколи не були об'єднані. Тлумачний словник Д. М. Ушакова слово "воссоединение" визначає як "соединение вновь, присоединение отторгнутого". Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії: йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах... "возз'єднувати" Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства"³⁶. А відтак виглядає дивним це намагання високоповажних російських колег зберегти концепцію, яка, за слушним зауваженням ще у 1980 р. Ю. Бадзя, "несе в собі ідею єдиного народу й по суті заперечує право українського народу на свою окрему, незалежну державу..."³⁷.

Аналіз прийняття присяги у Переяславі та в інших місцях, переговорів щодо укладення договору козацької України з Московією, його змісту та реалізації засвідчує повну безпідставність тлумачення прийняття протекції царя "возз'єднанням" України з Росією. Вже перший крок, зв'язаний з принесенням присяги сторонами, викликав гостре протистояння. Так,

з'явившись до соборної церкви, Б. Хмельницький поставив вимогу російським послам присягнути за царя в тому, що "их, гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушать, и хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть по-прежнему. И пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты" ³⁸. Отже, ставилася вимога визнання Олексієм Михайловичем чітко окреслених зобов'язань (в першу чергу захисту від Польщі та збереження в непорушності внутрішньополітичного устрою і витвореної системи соціально-економічних відносин) перед козацькою Україною, виконання яких ставало запорукою згоди старшини прийняти його протекцію.

Оскільки В. Бутурлін відмовився присягати, бо "того, что за великого государя веру учинити, николи не бывало и впредь не будет...", гетьман, повідомивши про необхідність порадитись із старшинами і козаками, залишив церкву. Знову зібрана ним рада тривала довго. Думки розділилися: якщо старшини вважали за можливе піти на поступку й присягнути, то козаки виступали проти. Тому Б. Хмельницький направив до В. Бутурліна П. Тетерю й миргородського полковника Григорія Лісницького, щоб переконати того у необхідності принести присягу, бо "казаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру". Російське посольство рішуче відхилило пропозицію ради, підтвердивши непорушність царського милостивого слова ("государское слово пременно не бывает"), яке полягало в тому, що цар "учнет их держать в своем государском милостивом жалованье, и в призьренье, и от недругов их во оборони и в защищенье, и вольностей у них не отымает, и маетностями их, чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть по-прежнему" ³⁹.

Наштовхнувшись на непередбачену відмову росіян, гетьман і старшини постали перед дилемою: або, поклавшись на непорушність царського слова, спочатку присягнути, а вже потім домагатися укладення договору, або відмовитися від присяги, а відтак і від протекції, й залишитися наодинці перед загрозою окупації козацької України польськими підрозділами. Вони обрали перший варіант. Чому? Вважаємо, що вирішальну роль відіграли наступні чинники. По-перше, це усвідомлення критичного становища витвореної держави й нагальної необхідності отримання військової допомоги зовні. По-друге, слід погодитися з думкою А. Яковліва, що кількаразове посилення російських послів на непорушність царського слова "було витлумачене й оцінене Б. Хмельницьким і старшиною як акт, рівнозначний присязі царя" ⁴⁰.

За допомогою яких аргументів вдалося переконати присутніх на раді козаків у необхідності принесення присяги, через брак джерел з'ясувати неможливо, проте вони теж з'явилися до церкви й присягнули разом з гетьманом і старшинами. Звертає на себе увагу той факт, що перед присягою Б. Хмельницький і старшини повідомили послам, що "о своих делех учнут они, гетман и все Войско Запорожское, бити челом великому государю". Після неї гетьман, старшини й козаки прибули до двору В. Бутурліна, де посол передав Б. Хмельницькому прапор, булаву та символічний одяг (фєрезію й шапку). В промові під час їх вручення російський посол акцентував увагу на зв'язках влади московських царів з владою св. Володимира, представленні Києва як колишньої царської / князівської столиці тощо ⁴¹. Так завершився короткий січневий день, якому судилося зіграти помітну роль в історії не лише України й Росії, але й Центрально-Східної та Південно-Східної Європи. Особливість прийняття протекції полягала в

тому, що спочатку українська сторона присягнула на ній, а вже опісля мала укласти з Росією договір про її умови.

24 січня російські урядовці роз'їхалися по полках для прийняття присяги від населення, яке по-різному поставилося до неї. Ті з козаків і поспільства, котрі сподівалися, що єдиновірна Московія допоможе здолати Польщу, а відтак нарешті настане мир, не без радості сприймали цю звістку й вчиняли присягу. За свідченням греків Мануйла Костянтинова і його товаришів, вони "во Всех городех и мсстех слышали, что везде православные христиане благодарят бога о том, что пожаловал государь, изволил их принять под свою государскую высокую руку. И радуютца де все от мала и до велика великою радостию, что господь бог над ними умилосердился и дал им его, государя христианского благочестивого царя"⁴². Самовидець у своєму літописі констатував, що присягу "по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил"⁴³.

Аналіз тогочасних джерел, як уже звертали увагу на їх свідчення О. Апанович, О. Борисенко, М. Грушевський, О. Гуржій, І. Крип'якевич, Ю. Мицик й інші дослідники⁴⁴, підтверджує, що водночас значна частина населення не приховувала невдоволення необхідністю приносити присягу й відмовлялася від неї. Так, за даними шляхтича Семена Павші, після присяги гетьмана й старшини 19 січня "переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці, і він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги"⁴⁵. Під час присяги 27 січня у Києві вище православне духовенство відмовилося її приносити, а магістрат і поспільство "опиралися і не хотіли йти, але їх козаки гнали як бидло... Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем..."⁴⁶. Чорнобильський протопоп повідомляв 27 січня, що в місті "було крику й плачу, коли міщан гнали до присяги"⁴⁷. Частина козаків Брацлавського й Уманського полків висловилися проти прийняття московської протекції (окремі з них і старшини відмовилися приїхати до Переяслава), а козаки Кропивненського і Полтавського полків бунтували проти присяги⁴⁸. Відомо, що не присягали й запорожці⁴⁹. Отже, одностайного схвалення та сприйняття українським суспільством російської протекції не існувало; мали місце відмінні, а то й протилежні оцінки і дії різних груп населення. Присягали лише козаки, шляхта і міщани — всього майже 127,3 тис. осіб⁵⁰.

¹ Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. — К., 1994. — С 3—5, 82—85; Липинський В. Твори: Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. — Філадельфія, 1991. — Т. 3. — С 24—25; Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф // Його ж. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 1. — С. 82.

² Восточные славяне в XVII—XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы "круглого стола" // Славяноведение. — 2002. — № 2. — С. 10.

³ Апанович О. Назв. праця. — 94 с.

⁴ Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // Россия—Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 39-49.

⁵ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 274.

⁶ Феденко П. Триумф і катастрофа. Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького // Культура і життя. — 1990. — 12 серпня.

⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі — ВР). — Ф. 5. — Спр. Оссоліпських № 2286/II. — Арк. 29—30; Центральний державний історич-

ний архів України. — Ф. 1230. — Оп. 1. — Спр. 194. — Арк. 42—43; *Historia dyplomacji polskiej*. — Warszawa, 1982. — Т. 2. — S. 193.

⁸ Бібліотека музею Чарторийських (далі — БМЧ) (Краків). ВР. — № 147. — Арк. 186—197; Бібліотека Національна (Варшава). ВМФ. — № 6525; Бібліотека Польської академії наук (Курнік). ВР. — № 353. — Арк. 22—24; Бібліотека Національна, ВМФ. — № 2641; *Степанков В. С. Жвапецька кампанія Б. Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень—грудень 1653 року) // Наукові праці історичного факультету. — Кам'янець-Подільський, 1996. — Т. 2. — С. 16—17.*

⁹ *Мицик Ю.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в XIV—XVIII вв. Материалы научной конференции. — Запорожье, 1993. — С. 44—45; Флоря Б. Н.* Османская империя, Крым и страны Восточной Европы во второй половине 30-х—40-х гг. XVII в. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. - М., 1998. - Ч. I. - С. 165-171.*

¹⁰ *Яковенко Н.* Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // *ї ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 58—59.

¹¹ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР).* - М., 1953. — Т. 1. — С. 47—48; *Piochij S.* *Mikdzy Rusi № a Sarmacj №; "unarodo wienie" Kozaczyny ukraïckiej w XVII—XVIII ww // Mikdzy sob №: Szkice historyczne polskoukraïckie.* - Lublin, 2000. - S. 161—162.

¹² Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). Упорядники І. Крип'якевич та І. Бутич (далі - ДБХ). - К., 1961. - С. 57.

¹³ ВУР. - Т. II. - С. 152.

¹⁴ ДБХ. - С. 118.

¹⁵ *Флоря В.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья — раннего нового времени // *Россия—Украина: история взаимоотношений.* — С. 19.

¹⁶ ДБХ. - С. 118.

¹⁷ Там же. - С. 234.

¹⁸ *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд па питання). — К., 2002. — С. 256—262.

¹⁹ ВУР. -Т. III. - С. 120-123.

²⁰ *Заборовский Л.* Переяславская рада... — С. 41—42.

²¹ *Андреев И.* "Хотим царя восточного, православного..." // *Родина,* — 1999. — № 8. - С. 65.

²² ВУР. - Т. III. - С. 407-414.

²³ Там же. - С. 393, 450.

²⁴ Там же. - С. 459-460.

²⁵ ДБХ. - С. 315.

²⁶ ВУР. — Т. III. — С. 460; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках // *Укр. іст. журн.* - 1993. - № 4-6. - С. 100.

²⁷ ВУР. — Т. III. — С. 464; *Заборовский Л.* Переяславская рада... — С. 64; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 // *Літературна Україна.* — 1992. — 3 вересня.

²⁸ *Апановин О.* Назв, праця. — С. 14.

²⁹ *Заборовский Л.* Переяславская рада... — С. 43.

³⁰ *Заборовский Л. В.* Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х—80-х гг. XVII в. Документы. Исследования. — М., 1998. — Ч. 1. Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. — С. 167-168.

³¹ *Толочко П.* Русь-Мала Русь-руський народ у другій половині XIII—XVII ст. // *Київська старовина.* — 1993. — № 3. — С. 7—9; Його ж. Від Русі до України // *Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці.* — К., 1997. — С. 27—28; *Piochy S.* *Mikdzy Rusi № a Sarmacj №...* — S. 161.

³² ДБХ. - С. 316.

³³ *Заборовский Л.* Переяславская рада... — С. 45.

³⁴ Его же. 340 лет Переяславской рады. Российско-украинская конференция // *Отечественная история.* — 1995. — № 5. — С. 219.

³⁵ *Портнов А.* Очима сусіда: сучасні російські підручники з історії України // *Сучасність.* — 2000. — № 10. — С. 154—156; *Пушкарев Л. Н.* Некоторые аспекты изучения культурных связей Украины и России во второй половине XVII в. // *Исследования по истории Украины и Белоруссии.* — М., 1995. — Вып. 1. — С. 79—83; *Санин Г.* Антиосманские войны в 70—90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // *Россия—Украина...* — С. 62—66; *Восточные славяне і XVII-XVIII веках...* - С. 9-Ю.

- ³⁶ *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) // *Україна*. — 1991. — № 6. — С 34.
- ³⁷ Цит. за: *Лисяк-Рудницький І.* Переяслав: історія і міф // *Його ж. Історичні есе*. — К., 1994. — Т. 1. — С. 82.
- ¹⁹ ВУР. — Т. III. — С 464.
- ²⁹ Там же. — С 464-465.
- ⁴¹ *Яковлів А.* Назв, праця. — 1993. — № 4—6. — С 103.
- ⁴ ВУР. — Т. III. — С. 466—468; *Плохій С.* Крила протекції: до визначення правового змісту Переяславської угоди 1654 року // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. — К.л 1995. — Т. TV. — С. 80.
- ⁴² ВУР. — Т. III. — С. 551-552.
- ⁴³ *Літопис Самовидця.* Видання підготував канд. філол. наук Я. І. Дзира. — К., 1977]. — С. 67.
- ⁴⁴ *Апанович О.* Назв, праця. — С. 17; *Борисенко В. Й.* Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття. Навчальний посібник. — К., 1998. — Вид. друге. — С. 208; *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1997. — Т. TX. — Ч. 2. — С. 767—775; *Гуржін О. Т.* Переяславська угода 1654 р. та її наслідки у сприйнятті сучасників-українців // *Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару)*. — К., 1995. — С. 51; *Його ж.* Про особливості українсько-російських взаємовідносин в середині XVII ст. (1654—1657 рр.) // *Укр. іст. журн.* — 1992. — № 10—11. — С 14; *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький і Москва // *Український історик*. — 1969. — № 1—3. — С. 142; *Мицик Ю.* Полиц-коріп. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // *Старожитності*. — 1991. — Ч. 1. — С. 11; *Його ж.* Нові документи до історії Переяславської ради 1654 р. // *Розбудова держави*. — 1997. — № 2. — С. 39-40.
- ⁴⁵ *Мицик Ю.* Нові документи... — С, 40.
- ⁴⁶ Там же. — С 41.
- ⁴⁷ Там же. — С 40.
- ⁴⁸ Там же. — С. 41.
- ⁴⁹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. — СПб., 1878. — Т. X. — С. 442.
- ⁵⁰ ВУР. — Т. III. — С. 535.

{Далі буде}